

ՀԱՂՐՈՒԹԻ ԲԱՐԲԱՌԻ ՄԱՍԻՆ*

ՎԻԿՏՈՐ ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Հաղրութի բարբառ, Ղարաբաղի բարբառ, Ս ճյուղ, հնչյունական հատկանիշներ, քերականական հատկանիշներ, բարբառների ընդհանրություններ, վերլուծական ձևեր, դերանուններ, դերբայ, չարունակական ժամանակներ:

Նախաբան

Հաղրութը գտնվում է Արցախի Հանրապետության հարավում, եղել է ԼՂԻՄ շրջկենտրոններից մեկը: Պատմական փաստաթղթերում Հաղրութի շրջանը նշվում է Դիզակ կամ Տիգակ անվամբ¹: Ըստ 1965 թ. հրապարակված տվյալների՝ Հաղրութի շրջանն ուներ 45 գյուղ, որոնցից միայն մեկում հայեր էին բնակվում: Շրջանի 6 գյուղում (Մելիքջանլու, Խրմանջուղ, Աղբուլաղ, Շաղախ, Դուլանլար, Խծաբերդ) բնակվում էին Ղարաբաղից տարբեր ժամանակներում գաղթած հայեր²: «Հաղրութի բարբառը» մենագրության հեղինակ Ա. Պողոսյանը փաստում է, որ այդ բարբառով խոսում էին շուրջ 20.000 հայեր, որոնցից 16.000-ը բնակվում էին շրջանի գյուղերում, մյուսները՝ Աղբեջանի տարբեր բնակավայրերում, Վրաստանում, Հյուսիսային Կովկասում, Ռուսաստանում և հատկապես՝ Միջին Ասիայի շատ քաղաքներում³: Նախքան Աղբեջանի կողմից գավթվելը՝ Հաղրութի շրջանն ուներ քաղաքային 1 և գյուղական 28 համայնք՝ 41 գյուղական բնակավայրերով: 2005 թ. տվյալներով շրջանն ուներ 12.300 բնակիչ: Փախստական դարձած հաղրութցիները ներկայումս ապաստան են գտել Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի Հանրապետության տարբեր բնակավայրերում, այլ վայրերում, և հերթական անգամ հայրենազրկումը դառնալու է հայերենի յուրօրինակ բարբառներից մեկի կորստյան պատճառ:

Հայ բարբառագիտությունը Հաղրութի բարբառային միավորի մասին

Հաղրութի բարբառի հատկանիշները, նրա փոխհարաբերությունները հարևան բարբառային միավորների հետ մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում: Այդ բարբառին անդրադառնում ենք՝ օգտագործելով ոչ միայն առկա հետազոտությունները, այլև «Հայերենի բարբառագիտական ատլասի» նյութ-

* Ներկայացվել է 27. VI. 2022 թ., գրախոսվել է 30. VI. 2022 թ., ընդունվել է տպագրության 09. XI. 2022 թ.:

¹ Դիզակը Խամսայի մելիքությունների մեջ ամենահարավայինն էր: XVIII դ. 2-րդ կեսին Դիզայի մելիքությունը, ինչպես մյուս մելիքությունները, թուլանում է և վերանում, սակայն մելիքական տան ներկայացուցիչները, իբրև կալվածատերեր, պահպանում են իրենց իրավունքները:

² Տե՛ս Պողոսյան. 1965, 5:

³ Պողոսյան. 1965, 7:

թերի հավաքման ծրագրով»⁴ անցյալ դարի վերջերին և ներկա դարի առաջին երկու տասնամյակներում լրացված մի շարք տետրերի պարունակած նյութը: Բարբառի իրողությունները դիտարկում ենք Ղարաբաղի և Մեղրու բարբառների հետ համեմատությամբ: Հաղրութի բարբառի ընդհանուր բնութագրման, հարևան բարբառների շարքում նրա դիրքը որոշելու նպատակով նախ խմբավորել ենք տարածաշրջանի⁵ համար ընդհանուր հատկանիշները, ապա՝ առանձնացրել Հաղրութի և Ղարաբաղի, Հաղրութի և Մեղրի բարբառների համար բնորոշ հատկանիշները: Առանձնացրել ենք նաև Հաղրութի բարբառի այն հատկանիշները, որոնք տարածաշրջանի բարբառային այլ միավորներում չեն արձանագրվել:

Հաղրութի բարբառի մասին ակնարկ գտնում ենք Հ. Աճառյանի «Քննութուն Ղարաբաղի բարբառի» աշխատության մեջ: Հեղինակը նկատում է, որ Ղարաբաղի բարբառի մեջ սահմանականի ներկան երկու գլխավոր տեսակ ունի, որոնք դերբայով են միայն իրարից զանազանվում⁶, ընդ որում՝ երկրորդ տեսակի դերբայը կազմվում է՝ անորոշի լ մասնիկի փոխարեն դնելով ս՝ ըպրիս, տըսնաս (ապրում, տեսնում): Լեզվաբանը ս-ն համարում է իս-ից առաջացած (լպիս, գպիս, տեսնելիս) և նկատում, որ ներկայի երկու (ում և ս մասնիկներով) հիմքերն էլ ծագումով ներգոյական են՝ ում և իս մասնիկներով⁷: Նշվում է, որ ներկայի երկրորդ տեսակը գործածական է Վարանդա և Դիզակ գավառներում՝ նախորդ (ում) ձևի հետ⁸:

Հաղրութի բարբառի մասին առաջինը խոսել է Ա. Ղարիբյանը՝ 1940 թ. հրապարակված «Հայերեն բարբառների մի նոր ճյուղ» աշխատության մեջ ներկայացնելով այդ բարբառի հակիրճ նկարագրությունը⁹: Այնուհետև «Հայ բարբառագիտություն» աշխատության մեջ նա նկատել է, որ Ղարաբաղի տարածքի վրա անցյալում եղել են երկու բարբառներ՝ ա) հյուսիսային՝ Ղարաբաղի, բ) հարավային՝ Հաղրութի: Ըստ Ա. Ղարիբյանի՝ այս երկուսը միախառնվել են, գերակշռություն ստացել է Ղարաբաղի բարբառը, որը «կանել» է Հաղրութի բարբառի մեծ մասը՝ միաժամանակ նաև հաղորդելով մնացող մասին իր հիմնական գծերից շատերը, և դրա հետևանքով ստացվել է այժմյան Հաղրութի բարբառը, որ շատ գծերով նման է Ղարաբաղի բարբառին, բայց պահպանում է նաև իր սեփական առանձնահատկությունները: Հետաքրքրական է լեզվաբանի այն դիտարկումը, թե Հաղրութում Ղարաբաղի բարբառով խոսելը համարվում է քաղաքավարի ձև¹⁰: Ա. Ղարիբյանը նշում է, որ Հաղրութի ամբողջ շրջանը խոսում է Հաղրութի ու Քեյվան-Շաղախի բարբառներով, որոնց երանգը դարբառական է, սակայն իրականում դրանց և Ղարաբաղի բարբառի միջև կա խորը տարբերություն: Մասնավորապես, նշվում է ներկայի կազմությունը (կիլըմ ըմ – կիլիս ըմ), բաղադրյալ անցյալ ժամա-

⁴ Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագիր (այսուհետ՝ ՀԲԱ ծրագիր). 1977:

⁵ Նկատի ունենք հիմնականում Ղարաբաղի, Հաղրութի և Մեղրու բարբառներն ընդգրկող տարածքը:

⁶ Տե՛ս Աճառյան. 1899, 167:

⁷ Աճառյան. 1899, 167:

⁸ Աճառյան. 1899, 167–168:

⁹ Տե՛ս Ղարիբյան. 1940, 107–127:

¹⁰ Ղարիբյան. 1953, 232:

նակների կազմությունը (կիրում է – կիրիս ըմ լալ¹¹), փաստվում է՝ Հաղրութին ավելի բնորոշ է բացառականի կազմությունը նրա¹² ստա բառի օժանդակությամբ, քան Ղարաբաղի սովորական բացառականն է և այլ¹³:

Բարբառի համառոտ նկարագիրը բերվում է Ա. Գրիգորյանի «Հայ բարբառագիտության դասընթաց»-ում: Ըստ նրա՝ Հաղրութի բարբառով են խոսում նաև Մարտունու շրջանի մի շարք գյուղեր, ինչպես և Շուշվա ու Մարդակերտի շրջանների մի քանի գյուղեր: Ա. Գրիգորյանը ևս նշում է, որ թեև Հաղրութի բարբառը կրել է Ղարաբաղի բարբառի ուժեղ ազդեցությունը, բայց և այնպես մնացել է ինքնատիպ¹⁴:

Արցախի բարբառային ամբողջական պատկերը ներկայացնելով Կ. Դավթյանը նշում է, որ Հաղրութի բարբառին հյուսիսից հարում է Ղարաբաղի բարբառը, իսկ հարավից սահմանակից են Մեղրու և Ղարադաղի բարբառները: Լեզվաբանը նկատում է, որ Ղարաբաղի և Հաղրութի բարբառները վաղ անցյալից ունեցել են փոխադարձ ազդեցություններ¹⁵: Ըստ նրա՝ Հաղրութի բարբառին անցյալում պատկանած՝ շրջանին հյուսիսից հարող որոշ մասերի (Մարտունու, նաև Ստեփանակերտի հարավը), ինչպես և Ղափանի խոսվածքները, հանդիպելով Ղարաբաղի բարբառին և ուժեղ ազդեցության ենթարկվելով, կլանվել են նրանից՝ որոշ ձևափոխությամբ պահպանելով Ս ճյուղի Հաղրութի բարբառի որոշ հատկանիշներ: Ղարաբաղի բարբառը ևս կրել է ազդեցություն Հաղրութի բարբառից, սակայն դա եղել է անցյալում: Ընդհանրապես, Կ. Դավթյանը կարծում է, որ ազդեցությունը եղել է հյուսիսից հարավ: Նշվում է նաև, որ հաղրութիցիներն այլ միջավայրում խոսափում են իրենց բարբառի ձևերից, նույնիսկ իրար հետ խոսելիս երբեմն Ում ճյուղի ձևեր են գործածում¹⁶: Նշելով, որ Հաղրութի բարբառը իր բաղաձայնական համակարգով, քմայնացումներով, շեշտով, ձայնավորների սղումներով, նաև ձևաբանական որոշ հատկանիշներով համարյա նույնն է Ղարաբաղի բարբառի հետ՝ Կ. Դավթյանը ներկայացնում է Հաղրութի բարբառի մի շարք առանձնահատկություններ. անկատար դերբայի կազմությունը ա-ով, բայական 1-ին և 2-րդ դեմքերի հոգնակի վերջավորությունների նույնությունը, գրաբարյան մեք-ի դիմաց մուք ձևի առկայությունը, թեքման ձևերում ք-ից և ց-ից առաջ ն-ի բացակայությունը (մուք ուրաց կասիք), նե հոգնակերտի առատ գործածությունն ու դրանով կազմությունների Ու հոլովումը և այլն¹⁷: Հետազոտողը նաև նկատում է, որ Հաղրութի գյուղերը նույնպես իրար նկատմամբ ունեն որոշ տարբերություններ՝ գլխավորապես հնչյունափոխական բնույթի: Դրանց մի մասը նա պայմանավորում է Ղարաբաղից ներգաղթածների և Հաղրութի տեղական խոսվածքների խառնուրդով¹⁸:

¹¹ Այս աշխատանքում ա, ո, ու տառերի ընդգծված գրությամբ ներկայացնում ենք համապատասխան հնչյունների քմայնացած տարբերակները:

¹² Տե՛ս Ղ ա ռ ի բ յ ա ն. 1953, 230–231:

¹³ Գ ռ ի գ ո ռ յ ա ն. 1957, 474:

¹⁴ Տե՛ս Դ ա վ թ յ ա ն. 1966, 234:

¹⁵ Դ ա վ թ յ ա ն. 1966, 235:

¹⁶ Դ ա վ թ յ ա ն. 1966, 251:

¹⁷ Դ ա վ թ յ ա ն. 1966, 252:

Բարբառի ամբողջական ուսումնասիրության հեղինակ Ա. Պողոսյանը ևս փաստում է պատմական Սյունիքի տարածքում երկու հիմնական բարբառների առկայությունը՝ հյուսիսում՝ Ղարաբաղի, հարավում՝ Հաղբուլթի: Նա նկատում է, որ Ղարաբաղի և Հաղբուլթի բարբառների սահմանագլխի մի շարք գյուղեր խոսում են Հաղբուլթի ու Ղարաբաղի համադրաբարբառով (կամ միջբարբառով)՝ Ղարաբաղի բարբառի լեզվական իրողությունների գերազանցությամբ¹⁸:

Ըստ ձևաբանական դասակարգման՝ Հաղբուլթի բարբառը պատկանում է հայ բարբառների Ս ճյուղին (մընաա ըմ՝ մնում եմ), ըստ հնչյունաբանական դասակարգման՝ երկաստիճան ձայնեղազուրկ խմբին, ըստ բազմահատկանիշ դասակարգման՝ Գ. Զահուկյանը բարբառային այս միավորն ընդգրկել է Ղարաբաղի բարբառի կազմում¹⁹:

Տարածաշրջանի ընդհանուր հատկանիշներ

Տարածաշրջանի բարբառային հիմնական միավորներին բնորոշ են ինչպես հնչյունական, այնպես էլ քերականական մի շարք ընդհանուր հատկանիշներ: Հնչյունական հատկանիշներից են.

1. ընդհանուրհայերենյան ձայնավորներից բացի՝ քմայնացած ա (յավ), ու (սոււ), օ (ծօր) ձայնավորների, ը^հ խառը տիպի ձայնավորի (վը^հղ — հող, վը^հտ — հոտ) և վերին բարձրացման ը (ի^հ — ավելի փափուկ ի) ձայնավորի (ի^հրփիվելի՝ որբեայրի) առկայություն.

2. քմայնացած գ^լ, կ^լ, ք^լ բաղաձայնների առկայություն (կ^լէնգ^լատ, զանգ^լ, չաք^լար).

3. Ֆ չրթնատամնային խուլի բացակայություն.

4. վերջընթեր չեչտ (ըզաղէլ, ըզաման).

5. բառակցքի նախնական ձայնեղ պայթականներից ու հպաշփականներից հետո, անկախ իլացումից, ա>է անցում. պէթին, պէկ, պէմպակ, կէվաթ, տէնակ, տէրտակ, ծէխ (Հ., Ղ.), բէմբակ, դէնակ, դէղար, ձէգ^լ, բէնջար, բէց, բէհ (Մ.)²⁰.

6. բառավերջի ըն-ի դիմաց՝ նը. ակնը, մաննը, մուկնը, ծուկնը, վը^հնը.

7. ձայնավորների ներդաշնակության դրսևորում (աղոթեղ>ուղօթել, երազ>արազ, երկաթ>արկաթ, երկանք>արկանք, սերկեիլ>սըրկօվուկ, կկու>կուկու, գրույց>գուրուց, օրորոց>ուրուրուց).

8. տարբեր դիրքերում ու-ի դիմաց օ (ուլթ>օթ, ուղտ>օղտ, ոււ>օւ, ուշ>օշ, ուտեղ>օտել, ուրախ>օրախ, ուրբաթ>օրփաթ, թթու>թըթօ, կծու>կըծօ, ճիճու>ճըճօ, դուռ>տօունը, թուլթ>թօթ, կտուց>կըտօց, չուն>չօն) և այլն:

Քերականական ընդհանուր հատկանիշներից են.

1. հոգնակի ուղղականում նէր մասնիկի բացակայություն (ականջներ>ունգունէ, եղբայրներ>ըխպըրնէ//ախպէրք^լ//ըխպըրօտէք^լ).

2. ներգոյական հոլովի առկայություն (ականջում>ունգունճում, գիշերում>քիշերըմ, հոր մեջ>հօրըմ).

¹⁸ Պողոսյան. 1965, 8:

¹⁹ Զահուկյան. 1972, 136:

²⁰ Շարադյանքում օգտագործված են հետևյալ հապավումները՝ Հ. — Հաղբուլթի բարբառ, Ղ. — Ղարաբաղի բարբառ, Մ. — Մեղրու բարբառ:

3. բոլոր հոլովների՝ որոշիչ հոդ ստանալու հատկանիշ (հայր>հար/ը/, հօր/ը/, հօրա՛ն/, հօրավ/ը/, հօրւմ/ը/).

4. հայցականի արտահայտություն՝ մե՛կ ուղղականին, մե՛կ տրականին նմանություն (ականջը>անգուճը, քրոջը>քուվէրը).

5. բացառական, գործիական, ներգոյական հոլովների պարզ և վերլուծական ձևերի առկայություն (մարթ – մարթա /բցո/, տըղա – տըղավ /գործ/, տըղւմ /ներգ/, տըղէն անա /բցո/, տըղէն անավ /գործ/, տըղէն անւմ /ներգ/).

6. ցուցական դերանունների հետ համապատասխան ցուցական հոդի գործածություն. (էս խօխա, էս ստաքանս, էս տըղատ, աա մարդըս).

7. չորս թվականի դիմաց ք-ով ձևի առկայություն (Հ., Ղ. չօրք, Մ. չուրք).

8. անձներական թվականների առկայություն²¹. Հ. ուրկօքան/ուրկօքէն (սեռ. ուրկըքանուց), իրէքան/իրէքէն, չուրսէքան, Մ.՝ ըրկօքէն (սեռ. ըրկօցուն/ըրկօքէնու), Ղ. ըրկօքան, չուրսէքան, ըրկուքանուն/ընկուքանուց.

9. հինհայերենյան հարցական ո դերանվան արտացոլում հու ձևով.

10. ական (ասկան/ացկան) մասնիկով ապառնի դերբայի առկայություն խը-մըլական.

11. ժխտական դերբայի բացակայություն.

12. ալ վերջավորությամբ վաղակատար, ած վերջավորությամբ հարակատար, օլ/ուլ վերջավորությամբ ենթակայական դերբայների առկայություն (տըսալ, տըսած, տըսնօղ).

13. ժխտական խոնարհման դեպքում ժխտման ձևերի հետադասություն (կիրթըցնէլ մէ, կիրթըցնէլ մէք՝, կ՛իրիս չըմ, կ՛իրիւական չըմ, կ՛իրալ չըմ, կ՛իրէցէ վէչ, կ՛իրիմ վէչ) և այլն:

Ղարաբաղի և Հաղբուլթի բարբառների ընդհանրությունները

Այս երկու միավորների միջև ընդհանրությունները բավականին շատ են: Դրանցից են.

1. հինհայերենյան բ, գ, դ, ձ, ջ ձայնեղների դիմաց համապատասխան պ, կ, տ, ծ, ճ խուլերի դրսևորում (բան>պէն, գլուխ>կըլօխ, դու>տու, ձրի>ծըրի, ջիլ>ճիլ), այսինքն՝ առկա է երկաստիճան ձայնեղազուրկ համակարգ.

2. բաղաձայնների մեծ մասի քմայնացած տարբերակների առկայություն (գէ՛, կ՛, ք՛, դ՛, տ՛, թ՛, ձ՛, ծ՛, ց՛, ճ՛, չ՛, լ՛ և այլն).

3. միավանկ բառերի ո ձայնավորից առաջ հ>վ անցում (վը՛տ /<հոտ/, վը՛ր /<հոր/, վը՛ղ /<հող/)²².

²¹ Ըստ Ա. Գրիգորյանի՝ արդի բարբառներից անձներական թվականներ ունեն միայն Ղարաբաղի և Մեղրու բարբառները (տե՛ս Գրիգորյան. 1957, 124):

²² Նկատենք, որ Ղարաբաղի և Հաղբուլթի բարբառները ֆ հնչյուն չունեն, ուստի այլ բարբառների հ>ֆ համապատասխանությունյան դիմաց սրանցում առկա է հ>վ համապատասխանություն: Կարծում ենք՝ երկու դեպքում էլ նախ տեղի է ունեցել բառակցքի հ-ին հաջորդող ո-ի երկբարբառացում (որովհետև չրթնատամնայինի ի հայտ գալը կարող է պայմանավորված լինել չրթնային ձայնավորով), ապա հնչյունական այդ կազմության մեջ չրթնատամնային տարրի ուժեղացում, և դրա հետևանքով թույլ հ-ի անկում, ընդ որում՝ դիտարկվող բարբառներում՝ առանց չրթնատամնայինի խլացման (մանավանդ որ այդ խլացումով պիտի առաջանար բարբառին անծանոթ ֆ հնչյուն), իսկ այլ բարբառներում՝ խլացնելով այդ չրթն-

4. ծառանունների հոգնակի կազմում օտ մասնիկով (տանձի-տանձօտ, զըկըռէ-զըկըռօտ, ճըղպօրէ-ճըղպօրօտ, թուլթէ-թուլթօտ)։

5. սեռական հոլովի տարբեր ձևավորումներ՝ որոշյալ և անորոշ առումների դեպքում (անորոշ սեռականներ՝ տըխտակու, վըլլու, պէնու, ծիյու, հարթնէրու, որոշյալ սեռականներ՝ տըխտակէն, վըլլէն, պէնին, ծիյին, հարթնէրին)։

6. բացառականի վերլուծական ձևերի կազմություն անա, նըխտա բառ-մասնիկներով (սարան նըխտա)²³։

7. երկու թվականի ձևերում ս-ի բացակայություն (Հ. էրկունը, Ղ. րրկունին)։

8. հու հարցական դերանվան սեռականի հուը ձև։

9. բնթացակցական դերբայի կազմություն անորոշից՝ ալ մասնիկով (պըրծընէլալ, լսկըսէլալ)։

10. ապառնի դերբայի կազմություն անորոշից՝ ական մասնիկով (նըստըլական, ուտըլական)։

11. օժանդակ բայի անցյալի պարզ ձևերի առկայություն (Հ. ի, իր, ար, իք¹, իք¹, ին, Ղ. ի, իր, էր/ար, ինք¹, իք¹, ին)։

12. անցյալ կատարյալի իմաստի արտահայտություն պարզ ժամանակաձևով (խըմընցէ, խըմընցէր, խըմընցէ) և այլն։

Հադրութի և Մեղրու բարբառների ընդհանրությունները

Մեղրու բարբառի հետ Հադրութի բարբառի ընդհանրություններն ավելի քիչ են։ Դրանցից են.

1. ես դերանվան հոգնակի ուղղականում ն-ի բացակայություն (Հ. մուք, Մ. մէք¹)։

2. ո հարցական դերանվան դիմաց հոլ/հուլ ձևերի առկայություն։

3. ներկա ժամանակաձևի կազմություն ս-ով կազմվող անկատարով (Հ. կիլիւս ըմ, Մ. խըսէս իմ)։

4. օժանդակ բայի հոգնակի 1-ին և 2-րդ դեմքերի նույնություն (Հ. ըմ, ըս, ա, ըք, ըք, ըն, Մ. իմ, իս, ի, իք¹, իք¹, ին/ըմ, ըս, ա, ըք, ըք, ըն)։

5. բոլոր պարզ ժամանակաձևերում հոգնակի 1-ին և 2-րդ դեմքերի ձևային նույնություն (Հ. խըմընցէք¹, խըմընցէք¹, խըմընցէն, Մ. մընաք, մընաք, մընան)²⁴ և այլն։

ատամնայինը։ Հ. Աճառյանը և Ա. Ղարիբյանն այս իրողությունը համարել են >Ֆ հնչյունափոխություն (Աճառյան. 1911, 105, Ղարիբյան. 1953, 132)։ Հ. Մուրադյանը բերում է Ռ. Բաղրամյանի կարծիքը, համաձայն որի՝ նման դեպքերում ո-ն դարձել է վո, որից հետո հ-ն իր շունչը տվել է վ-ին և խլացրել այն (տե՛ս Մուրադյան. 1982, 269)։ Հ. Մուրադյանը կարծում է, որ հո-ի դիմաց վէ, ֆո հնչյունական համապատասխանություններն առաջացել են հայերենի հնագույն բարբառային այնպիսի նախաձևերի հիմքի վրա, որոնցում բառասկիզբը եղել է առանց հ-ի (Մուրադյան. 1982, 270)։

²³ ՀԲԱ ծրագրով լրացված թիվ 127 (Հին Թաղլար), թիվ 388 (Քարազուլի), նաև Մեծ Թաղերն ու Այգեստանը ներկայացնող տետրերում բերվում են 2 ձևերն էլ (ըլխարքէն անա/ըլխարքէն նէստա), իսկ թիվ 90 (Տումի) տետրում՝ միայն անա-ով ձև՝ քուվէրը անա։

²⁴ Արցախի տարածաշրջանի բարբառային միավորների առումով Կ. Դավթյանը նկատել է. «... այն գյուղերում, ուր «մենք» անձնական դերանունը առանց ն-ի է, այնտեղ հոգնակի 1-ին և 2-րդ դեմքերի վերջավորությունները միատեսակ են (-էք¹),

Մի շարք հատկանիշներ էլ նկատել ենք միայն Հաղորդի բարբառում:
Այդպիսիք են.

1. հարցական չեղտը նաև բացականչականի երանգ ունի, դրվում է ոչ թե դերբայի, այլ հանգույցի վրա՝ ասալ ը՞ս, ըսըլական ը՞ս.

2. ի տարբերություն Մեղրու և Ղարաբաղի բարբառների՝ նէր հոգնակերտը բացակայում է նաև թեք հոլովներում (քիշըրնէ, քիշըրնու)²⁵.

3. մեծ տարածում ունի կրկնակի հոգնակիության դրսևորումը (թէվքէր – թիվքըրնէ – թէվքէք. լէնջէր – լէնջըրնէ, խըլէքէր – խըլքըրնէ, խօսկէր – խօսկէրք՝ – խուսկուրնէ, հարթնէր – հարթնէրք՝ – հըրթնըրնէ, սուտէր–սուտէրք–սուտուրնէ).

4. բազմապատկերի հոգնակին կարող է կազմվել էր մասնիկով (պարիկամնէ–պարիկամէր /բարեկամներ/, դիզըրնկնէ – դիզըրնակէր /դազանակներ/, լըլըմըրնէ – լըլըմանէր /լավամաններ/).

5. ա ձայնավորով ավարտվող բառերի պարզ բացատրականը կարող է արտահայտվել առանց մասնիկավորման՝ չեշտաղըմամբ (ուղղ. խօխա, փըլնա, բաց. խուխա՛, փըսա՛).

6. հաճախ ապառնի դերբայը կարող է կազմվել ոչ թե անորոշից, այլ բայաբնից (պըրծըրնական /պըրծնելու/, մընական /մնալու/, իսկ պատճառականների դեպքում միշտ է այդպես՝ նըստըցնական /նստեցնելու/, ուրխըցնական /ուրախացնելու/). ի դեպ՝ այս իրողության թույլ դրսևորում կա նաև Ղարաբաղի բարբառում.

7. չարունակական ձևերի առկայություն (մընաա ըմ լաղ, չկուտընս ըս նիս, կուտըրըլական ինք՝ լաղ)²⁶.

8. կրավորական վ ածանցն ավելանում է Ա խոնարհման բայերի ներկայի հիմքի վրա (պէնալ – պէնվալ, կ՛ուղանալ – կ՛ուղանվալ, իմանվալ – իմանվալ, գ՛իղալ – գ՛իղվալ) և այլն:

Բերված իրողությունները թույլ են տալիս անել մի շարք եզրահանգումներ: Կարծում ենք՝ Ս ճյուղին պատկանող Հաղորդի, Մեղրու և Ում ճյուղին պատկանող Ղարաբաղի բարբառների ունեցած ընդհանուր հատկանիշների առատությունը կարող է վկայել՝ այդ բարբառները ի սկզբանե և չարունակաբար գործածվել են իրենց բնօրրանում, իսկ բնակչության տեղաշարժերն այնպիսի բնույթ չեն կրել, որ կարողանային հականորեն խախտել բարբառային իրողությունների աստիճանական անցումները: Այդ առումով շատ կարևոր է այն հանգամանքը, որ հատկապես այս բարբառներն ընդգրկող տարածքում է պահպանվել հինհայերենյան հատկանիշների մի փունջ՝ Փ-ի բացակայություն, բառավերջի բաղաձայնահաջորդ ն-ի պահպանում, ցուցական դերանունների

ինչպես և միատեսակ են այդ գյուղերում օժանդակ բայերի ու մյուս պարզ ժամանակների հոգնակի 1-ին և 2-րդ դեմքերի վերջավորությունները» (Դավթյան. 1966, 161): Ասվածը պետք է վերագրել նաև Մեղրու բարբառին:

²⁵ ՀԲԱ ծրագրով լրացված թիվ 388 (Քարազուլիս), նաև Մեծ Թաղերը ներկայացնող տետրերում կան նէր-ով սեռականի ձևեր (ծըղկընէրու, տիրիվնէրու):

²⁶ Տե՛ս Պողոսյան. 1965, 178, Ղարիբյան. 1940, 113: Սակայն ՀԲԱ ծրագրով լրացված թիվ 90 (Տումի), թիվ 127 (Հին Թաղլար), թիվ 388 (Քարազուլիս), թիվ 484 (Դրախտիկ), նաև Մեծ Թաղերն ու Այդեստանը ներկայացնող տետրերում չարունակականի նման ձևեր չեն արձանագրվել:

Հետ համապատասխան ցուցական հոդի գործածություն, չորս թվականի դիմաց ք-ով ձև, անձնեական թվականների առկայություն, հարցական ու դերանվան դրսևորում: Այս իրողությունը նշանակում է, որ դիտարկվող բարբառային միավորների արմատները ձգվում են դարերի խորքը՝ V դար և դրանից առաջ ընկած ժամանակներ: Մյուս կողմից՝ բարբառային հիշյալ միավորները, ընդհանուր հայերենյան հատկանիշների հետ ունեն հին հայերենյան շրջանից չեկող հատկանիշների՝ բարբառային հայերենի մյուս դրսևորումներից տարբերակող փունջ [խառը տիպի ձայնավորների առկայություն, ընդգծված վերջընթեր չեղտ, հոգնակի ուղղականում նչը հոգնակերտի բացակայություն, բացառական, գործիական, ներգոյական հոլովների պարզ և վերլուծական ձևերի առկայություն, ական (ասկան//ացկան) մասնիկով ապառնի դերբայի առկայություն, ժխտական դերբայի բացակայություն], որը վկայում է այդ միավորների դարավոր հարևանություն և զարգացման միասնական ընթացքի մասին: Ինչ վերաբերում է մասնավոր ընդհանրություններին ու տարբերություններին, ապա այդպիսի բարբառային խոսքի շղթայի աստիճանական անցումների բնական արտահայտություններ են:

Եզրակացություն

Դիտարկված բարբառախոս տարածքում նկատելի է բարբառային հատկանիշների մեծ ընդհանրություն, առավելապես՝ տիպաբանական բնույթի (օրինակ՝ քմայնացման առկայություն ձայնավորական ու բաղաձայնական համակարգերում, ձայնավորների ներդաշնակության, վերլուծական հոլովաձևերի առկայություն, բոլոր հոլովների հոդառություն, անձնեական թվականների առկայություն, ժխտական դերբայի բացակայություն և այլն): Ակնհայտ է, որ դիտարկվող բարբառները ի սկզբանե և շարունակաբար գործածվել են իրենց բնօրրանում, դրանց արմատները ձգվում են դարերի խորքը՝ V դար և դրանից առաջ ընկած ժամանակներ: Լեզվական փաստերը վկայում են նաև հայերենի այդ տարբերակների դարավոր հարևանության և զարգացման միասնական ընթացքի մասին:

Հաղորդի բարբառը, չնայած Մեղրու բարբառի հետ նույն ճյուղին պատկանելուն, ավելի շատ ընդհանրություններ ունի Ղարաբաղի բարբառի հետ: Սակայն Ղարաբաղի բարբառից ունեցած տարբերությունը ներկայի կազմության առումով, ինչպես նաև էական մի շարք այլ տարբերություններ, մեր կարծիքով, թույլ չեն տալիս Հաղորդի բարբառը համարել Ղարաբաղի բարբառի տարբերակ:

Հիշյալ բարբառների փոխհարաբերությունների առավել հանգամանալի ուսումնասիրության պարագայում թերևս հնարավոր կլինի հանգել եզրակացության՝ գործ ունենք Հաղորդի միջբարբառի հետ, որը համատեղում է Ում ճյուղի Ղարաբաղի և Ս ճյուղի բարբառների (Մեղրու, Քեյվան-Շաղախի) հատկանիշներ:

Վիկտոր Կատվալյան – բ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի տնօրեն: Գիտական հետաքրքրությունները՝ բարբառագիտություն, հայոց լեզվի պատմություն, հնչյունաբանություն, տերմինաբանություն

յուն, բառարանագրություն, լեզվաբաղադրականություն: Հեղինակ է 13 մենագրության և 80 հոդվածի: viktorkatvalyan@mail.ru

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աճառյան Հ. 1911, Հայ բարբառագիտություն, Ուրվագիծ և դասավորություն հայ բարբառների.– Եմինյան ազգագրական ժողովածու, Մոսկվա–Նոր Նախիջևան, 326 էջ:

Աճառյան Հ. 1899, Քննություն Ղարաբաղի բարբառի, Վաղարշապատ, 198 էջ:

Գրիգորյան Ա. 1957, Հայ բարբառագիտության դասընթաց, Երևանի համալսարանի հրատ., 543 էջ:

Դավթյան Կ. 1966, Լեռնային Ղարաբաղի բարբառային քարտեզը, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 506 էջ:

Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագիր. 1977, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 141 էջ:

Ղարիբյան Ա. 1940, Հայերեն բարբառների մի նոր ճյուղ. – Գիտական աշխատություններ, Երևանի պետ. համալսարան, էջ 107–127:

Ղարիբյան Ա. 1953, Հայ բարբառագիտություն, Երևան, ՀՍՍՌ պետական հեռակա մանկավարժական ինստիտուտ, 459 էջ:

Մուրադյան Հ. 1982, Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. 1. Հնչյունաբանություն, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 347 էջ:

Պողոսյան Ա. 1965, Հաղրուի բարբառը, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 371 էջ:

Ջահուկյան Գ. 1972, Հայ բարբառագիտության ներածություն, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 347 էջ:

О ГАДРУТСКОМ ДИАЛЕКТЕ

ВИКТОР КАТВАЛЯН

Резюме

Ключевые слова: Гадрутский диалект, Карабахский диалект, ветвь U (S), фонетические признаки, грамматические признаки, диалектные общности, аналитические формы, местоимения, причастие, континуативные времена.

Гадрут расположен на юге Республики Арцах, был одним из районных центров НКАО. До оккупации Азербайджаном в Гадрутском районе была 1 городская и 28 сельских общин с 41 сельским поселением. В настоящее время гадрутцы нашли убежище в разных населенных пунктах Республики Армения и лишены возможности вернуться на родину: еще один из уникальных диалектов армянского языка находится под угрозой исчезновения. По морфологической классификации гадрутский диалект относится к *U (S)* ветви армянских диалектов, по фонологической классификации – к

двухрядной группе, не имеющей ряда звонких, по многопризнаковой классификации Г. Джаукян включил эту диалектную единицу в Карабахский диалект. Хотя Гадрутский диалект относится к той же ветви, что и Мегринский диалект, он имеет больше общего с Карабахским диалектом. Однако отличие от Карабахского диалекта по структуре презенса, а также ряд других существенных отличий, на наш взгляд, не позволяют считать Гадрутский диалект вариантом Карабахского диалекта. Не исключено, что в данном случае мы имеем дело с интердиалектом, сочетающим в себе черты Мегринского, Кейван-Шагахского диалектов ветви *U* и черты Карабахского диалекта ветви *П.Л.* Корни Гадрутского, Карабахского и Мегринского диалектов уходят в глубь веков. Языковые факты свидетельствуют об их многовековом соседстве и общем процессе развития.

Виктор Катвалян – д. филол. н., директор Института языка им. Р. Ачаряна НАН РА. Научные интересы: диалектология, история армянского языка, фонология, терминология, лексикография, языковая политика. Автор 13 монографий и 80 статей. viktorkatvalyan@mail.ru

ABOUT THE HADRUT DIALECT

VIKTOR KATVALYAN

Summary

Key words: Hadrut dialect, Karabakh dialect, U (S) branch, phonetic features, grammatical features, dialect communities, analytical forms, pronouns, participle, continuative tenses.

Hadrut is located in the south of the Republic of Artsakh, it was one of the regional centers of the NKAO. Before the occupation by Azerbaijan, the Hadrut region had 1 urban and 28 rural communities with 41 rural settlements. At present, the people of Hadrut have found refuge in different settlements of the Republic of Armenia deprived of the opportunity to return to their homeland: another unique dialect of Armenian is in danger of extinction. According to the morphological classification, the Hadrut dialect belongs to the *U(S)* branch of the Armenian dialects; according to the phonological classification, to a two-level group with no voiced consonants; according to the multi-feature classification, G. Jaukian included this dialect as a unit in the Karabakh dialect. It is true that although the Hadrut dialect belongs to the same branch as the Meghri dialect, it has more in common with the Karabakh dialect. However, in our opinion, the difference from the Karabakh dialect in terms of the formation of the present tense, as well as a number of other significant differences, do not allow us to consider the Hadrut dialect as a variant of the Karabakh dialect. It is possible that in this case we are dealing with an inter-dialect that combines the features of the

Meghri, Kayvan-Shagakh dialects of the *U* branch and the features of the Karabakh dialect of the *Ու* branch. The roots of the Hadrut, Karabakh and Meghri dialects trace back centuries. Linguistic facts testify to their centuries-old neighborhood and the general process of development.

Viktor Katvalyan – Doctor of Sciences in Philology, Director of the NAS RA Institute of Language after R. Acharyan. Scientific interests: dialectology, history of the Armenian language, phonology, terminology, lexicography, language policy. Author of 13 monographs and 80 articles. viktorkatvalyan@mail.ru